

Прегледни рад

UDK: 316.728(497.11+497.6)“2000/...”

Марија Брујић

*Институт за етнологију и антропологију
Филозофски факултет Универзитета у Београду*

ПРЕДСТАВЕ О „НОРМАЛНОМ“ ЖИВОТУ У СРБИЈИ ПОСЛЕ 2000. УПОРЕДНИ АНТРОПОЛОШКИ ПРЕГЛЕД¹

Апстракт: У циљу преиспитивања теме свакодневног живота у Србији, поредим две књиге о антропологији будућности и времена које су засноване на етнографском теренском раду о „нормалним животима“ после 2000-е у Србији (Жикић 2013) и Босни и Херцеговини (Jansen 2015). Главни циљ рада је да скрене пажњу на ове етнографске студије и да подстакне на поновљена истраживања „нормалности“ у постјугословенским друштвима, посебно у контексту текуће европеизације. Сличности у наративима саговорника и, последично, у истраживачким резултатима аутора указују да постоје слични одговори на савремене услове живота у ове две државе. Са једне стране, испитаници сагледавају савремени живот као „ненормалан“ у поређењу са високим квалитетом живота који сматрају да су имали у СФР Југославији, односно у држави која је функционисала. Са друге стране, Јансенови и посебно Жикићеви саговорници гаје велике наде од европских интеграција и будућности унутар ЕУ у којој очекују да ће се поново успоставити нормалан живот. Међутим, оба аутора примећују да њихови испитаници себе не виде као агенте грађанског и политичког активизма, већ су уклопљени у друштвене праксе „чекања“, жудње за нормалношћу или очекивања нормалности уместо да буду активни актери промена.

Кључне речи: антрополошки приступ „нормалности и ненормалности“, Србија, СФРЈ, Босна и Херцеговина, ЕУ

Увод

У овом раду критички упоређујем књиге антрополога Бојана Жикића *Слике у излоју. Културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности станају у Србији 1991–2011* из 2013. године

1 Текст је настао као резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС: *Идентификационе политике Европске уније: Прилагодњавање и примена у Републици Србији* (177017).

и антрополога Стефа Јансена *Yearnings in the Meantime. Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex* из 2015. године. Намера ми је да, пре свега, издвојим сличности у наративима испитаника и последично у анализама и закључцима аутора о босанско-херцеговачком и српском друштву у 21. веку. На тај начин ћу указати на представе међу босанско-херцеговачким и српским испитаницима о прошлости, садашњости и будућности друштава у којима живе, тачније о њиховом схватању времена као линеарног и прогресивног. С тим у вези, на наредним страницама ћу прво издвојити најважније концепте и резултате оба аутора. Затим ћу указати на који начин испитаници из Србије и Босне и Херцеговине (БиХ) виде тренутно стање, евроинтеграције и југословенску прошлост у обе земље. На крају, с обзиром да акценат стављам на интерпретацију „нормалности“² у свакодневном животу у Србији, закључке оба аутора ћу упоредити резултатима до којих су дошли и други истраживачи свакодневног живота у Србији. Сматрам да навођење разлика у истраживањима и интерпретацијама оба аутора за овај рад није од значаја, имајући у виду да су Јансенови испитаници преживели рат, а Жикићеви не као и ограничени обим и форму рада. Овим радом не само да желим да скренем пажњу на важност шире контекстуализације истраживања нормалности у свакодневном животу у тзв. „постјугословенским“ друштвима и да истакнем важност резултата до којих је дошао Жикић (2013), већ видим потенцијал анализираних радова и овог рада за политичаре. Наиме, емпиријски резултати о освешћеним схватањима појединаца о „ненормалном“ свакодневном животу у Србији али такође и у БиХ, могу да служе као јасан путоказ у креирању или побошљању јавних политика.

„Жудња у међувремену“ у Сарајеву: преглед и кључни концепти

Књига *Yearnings in the Meantime. Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex* антрополога Стефа Јансена представља резултат његовог дугогодишњег не само етнографског истраживања већ и живота у БиХ. У периоду 2008–2010 разговарао је са 30 испитаника различитог пола, социјалног, материјалног и класног статуса, религијског опредељења и етничке припадности у сарајевском насељу Добриња где је и сам живео. У питању је насеље које већим делом припада Федерацији БиХ а мањим Републици Српској (Источно Сарајево).³ С обзиром на структуру и циљ овог рада, овде се пре свега фокусирам на поглавља 1 и 5 (*‘Normal Lives’ [or, Towards an Anthropology of Yearning]* и *Second Symptom: ‘We Are Pattering in*

2 У анализираним радовима и у овом раду, „нормалност“ не подразумева медицински већ социо-културни феномен.

3 Јасноће ради, Јансен под „Добрињом“ подразумева део који припада Федерацији, а под „Источним Сарајевом“ део насеља у Републици Српској (Jansen 2015, 28).

Place [or, *Towards an Anthropology of Spatiotemporal Entrapment*]) зато што у њима налазимо директну везу са оним што је истраживао Жикић (пре свега, у поглављима *Србија насјрам и изван 'Европе': културне њрегсџаве и Паралелни светови*). Његови испитаници тренутно стаје у БиХ не виде нормалним нити мисле да ће се ускоро живот унормалити. Због тога, аутор истражује „поглед уназад и поглед унапред на ‘нормалан живот’“ (тј. пре и после 1990-их година) и тежње Добрињаца за нормализацијом и стабилизацијом у будућности у оквиру евроинтеграција земље (Jansen 2015, 40). С тим у вези, за испитанике је „нормалан живот“ углавном повезан са жељом за напретком у будућности дуж линеарног временског тога.

Кључни концепцији

Постоји неколико важних теоријских концепата које употребљава Јансен а чији се значај може применити и у истраживањима српског друштва као што су нормалност, временско расуђивање и с тим повезани концепти: политичка економија наде и улога кретања и ухваћеност у замку.

Аутор пореди појмове **нормалност** и **ненормалност** користећи разнолика досадашња истраживања (у периоду политичког насиља, у постсоцијалистичким земљама и у ратном и послератном периоду у Србији, Хрватског и БиХ). У временима рата, кризе или у другим екстремним ситуацијама приметна је људска отпорност на такве ситуације тако што ненормалност кроз рутинизацију постаје обична и нормална. То исто важи и за постјугословенска друштва где су истраживачи забележили напоре људи да преговарају нормалност као „здрав разум“ кроз наставак свакодневних активности и рутинизацију. У постсовјетским друштвима, нормалност је представљала жељу за „повратком“ и признање припадности Европи и „Западу“, односно капиталистичком свету (Jansen 2015, 34–38). **Временско расуђивање** (енг. *temporal reasoning*) је најважнији аналитички концепт у Јансеновој студији путем кога аутор тумачи наративе испитаника о њиховим свакодневним искуствима нормалних живота (прошлост (СФРЈ и рат 1992–1995), садашњост (2000-те године) и будућност (ЕУ)). Њега занима како се „временско расуђивање обликује у одређеним историјским околностима“, односно на који начин је „будућност уклопљена у геополитичку структуру“ узимајући у обзир историје наде о будућности коју су испитаници поседовали и њихове пројекције будућег развоја (Jansen 2015, 48–49). У складу с тим, Јансен повезује специфичну топографију (БиХ/Сарајево/Добриња) у одређеним историјским околностима („Дејтон“), односно да живот у (пост)дејтоновској БиХ, представља живот „Између“ док се истовремено жуди за успостављањем нормалног живота (Jansen 2015, 17–18). Јансеново истраживање временског расуђивања се ослања на нека досадашња истраживања времена. Ту, пре свега, треба издвојити истраживање Џејн Гајер о јавној култури времена (енг. *public*

culture of temporality) у евро-америчком и нигеријском контексту. Она говори о померању фокуса од расуђивања блиске будућности до важности сагледавања блиске прошлости и далеке будућности (Guyer 2007, 409–410). Јансен проширује њено истраживање и укључује временску перспективу „погледа уназад и унапред“ о нормалним животима и говори о „режимима временског расуђивања“ (Jansen 2015, 49). Овог антрополога (Jansen 2015, 50–51) такође занима „политичка економије наде“ – „шта и како људи (могу да) сањају у одређеном времену и на одређеном простору“. С тим у вези, ослања се на Бурдијеова истраживања у периоду модернизације Алжира и његове закључке да постоје тензије између временских диспозиција прекапиталистичког сеоског живота и модернизујућег француског колонијалног система и на Фергусонову „етнографију одбачености“ у постколонијалној Замбији. Тачније, њега занима у Фергусоновј студији сналажење људи током пропадања модернистичког темпоралног модела које показује постојање „посмртног живота“ модернистичког временског расуђивања, односно да „наде имају историје“ (Jansen 2014, S74). Коначно, важну улогу у Јансеновој студији имају и резултати до којих је дошао Хејџ, односно перцепција „улоге кретања и ухваћености у замку“ међу испитаницима. На примеру истраживања имиграната и белих расиста који жуде за „егзистенцијалном мобилношћу“, насупрот „егзистенцијалној имобилности“/заглављености, Хејџ објашњава да нпр. бели Аустралијанци имају осећај да неко (имигранти), за разлику од њих, „иде некуда“, док са друге стране они губе наду и имају „осећај ухваћености у замку и немогућности да иду некуда“ (Hage 2009, 97).

Резултати и анализа

На основу његовог истраживања нормалности у свакодневном животу у Добрињи, Јансен је издвојио неколико повезаних аспеката који објашњавају временско расуђивање у Сарајеву и БиХ. То је, пре свега, **осећај неадекватног кретања/напредовања на нивоу домаћинства и државе**, односно схватање да се не напредује довољно добро у одређеном историјском периоду. Јансенови испитаници примећују и критикују слаб послератни развој и напредак. Њих карактерише разочарање у (наду у) бољу будућност односно **не увиђање могућности промене** (на боље), незадовољство, осећај одбачености и колективне ухваћености у замку али и жеља да се настави са „путем у Европу“. Испитаници пуно времена проводе у „**гањању**“ ствари, односно покушајима да се обаве и постигну свакодневне обавезе због чега је врло често потребно имати „штелу“ (везу) и дуго чекати али због чега се истовремено осећају као да не живе већ да „**преживљавају**“, тј. „**животаре**“ (Jansen 2015, 158–163).

Аутор је уочио да се наративи могу поделити на неколико историјско-временских сегмената који упућују на жудњу за нормалношћу и кре-

тањем (Jansen 2015, 163–180). Ту треба издвојити „сећање на ‘нормалне животе’ у СФРЈ“ зато што Јансенови испитаници причају позитивно о животу у бившој Југославији, пре свега, зато што је, по линеарном моделу, држава „олакшавала кретање ка одређеној будућности“, односно континуираном напретку. Другим речима, систем је функционисао и држава је била уређена – људи су имали посао, решено стамбено питање, владала је социјална једнакост, осећали су се безбеднима на личном и колективном плану, могли су да путују и летују у иностранству итд. Са друге стране, свакодневни живот **током рата** испитанике подсећа на „екстремни презентизам“ у циљу пуког преживљавања („сачувати главу“) и у том периоду су гајили наду за окончањем насиља. Иако су непосредно **после рата** очекивали и надали се да ће сада „ствари бити боље“, сви су разочарани и свесни стагнације и „живота на паузи“. Због свега тога, Јансен говори о „етнографији ‘тапкања у месту““. Када су у питању пројекције за „нормалним животом“ у будућности, већина испитаника жели уређену државу која функционише. Изненађујуће, али како истиче аутор ретко ко је спомињао ЕУ. Међутим, Јансен објашњава да на нивоу појединца али и друштва у БиХ, Европска унија и „**пут у Европу**“ функционишу као „мета-дискурс“, као подразумевана одредница жељене будућности, имајући у виду медијску пропаганду и политички дискурс, политику евроинтеграција и резултате испитивања јавног мњења (Jansen 2015, 175).

Културне представе о ЕУ: преглед и кључни концепти

Монографија Бојана Жикића *Слике у излоју. Културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности станају у Србији 1991–2011* заснива се на етнографском истраживању спроведеном у Београду и његовој околини, Новом Саду, источној Бачкој и источној Србији. У периоду између 2011. и 2012. године Жикић је обавио дубинске структуриране интервјуе са 27 високообразованих испитаника различитог пола који су про-ЕУ оријентисани и имају искуство живота у СФР Југославији. Циљ истраживања је био да се провери како културне представе о Европској унији⁴ служе у вредновању стања у Србији, „а не тамо *негде*, у земљама Европске уније“ (Жикић 2013, 15 – курзив у оригиналу). Период који аутор узима за анализу 1991–2011, важан јер обухвата подударање стварање Европске уније 1992. године са распадом Југославије и почетком периода унутрашње економске, политичке, социо-културне и др. кризе (Жикић 2013, 12). Аутор закључује да његовим испитаницима културне представе о Европској унији служе као метафора за економски

4 Појмови Запад/Западна Европа/Европска унија/Европа у одговорима испитаника су често поистовећивани као „културна метафора ‘развијеног света’“, (Жикић 2013, 146).

и политички сигуран живот. Наиме, Жикић је увидео да у наративима његових испитаника, Европска унија представља оно „како би живот требало да изгледа“, односно да би улазак у Европску унију требало да означи и почетак нормалног живота (Жикић 2013, 38). Истовремено, ова студија је наставак ауторових ранијих антрополошких истраживања друштвене и културне нормалности. Наиме, у том раду аутор (Жикић 2011) испитује културне моделе/представе о схватању нормалности и ненормалности у свакодневном животу међу високообразованим младим испитаницима који су гледали „Српски филм“. У том раду, аутор (Жикић 2011, 408) предлаже да се резултати могу употребити за неку обимнију студију о томе како се у Србији концептуализују и културно когнитивно категоришу важни социокултурни феномени. Он (Жикић 2011, 382) дефинише друштвену и културну нормалност као „статистички доминантан модел јавног понашања и јавног мишљења“ иако су у питању категорије које се не морају увек нужно подударати. Реферирајући на девијантности показане у филму као српске, испитаници су износили свој негативни доживљај социокултурне реалности у Србији, односно Жикића је интересовало не оно што стварно јесте, већ шта испитаници мисле да јесте нормално и ненормално у постсоцијалистичкој транзицијској Србији. С тим у вези, његови испитаници су имали песимистички поглед на тренутно социокултурно стање Србији (у последњих 20-ак година), док су о времену пре тога говорили као о периоду уређености, иако сами нису имали богато искуство живота у СФР Југославији (Жикић 2011, 384, 406). Према њима, свакодневни живот је ненормалан. Данас је време владавине насиља, отуђености, „социокултурне неуређености, економске нестабилности и бесперспективности (...) не цени [се] рад, школа, стручност, поштовање закона“ а за такво урушавање система испитаници су окривљавали управљачку елиту (Жикић 2011, 405).

Кључни концепции

Најважнији теоријски концепт који Жикић употребљава су свакако „културне представе“, „културни модели или колективне репрезентације“ (Boyer 1990, 3–4) који је преузет из когнитивне теорије и антропологије. У питању је дељено културно знање (Брујић 2018а, 62), зато што „типични чланови културе имају сличне ‘слике’ у главама/умовима“ (Romney and Moore 1998, 315, 320). Жикић (2013, 19) дефинише културне представе као

„(...) конзистентан скуп идеја које одређена група људи има о некој појави из стварности и укључује фактичка знања о тој појави, њене симболичке референце у култури којој припада дата група, дискурзивну, нормативну или стварну повезаност са другим културним артефактима, симболима, појавама, процесима и томе слично, као и стереотипне погледе на дату појаву, засноване на њеном социокултурном третману у стварности“.

С тим у вези, културне представе о Европској унији, исти аутор дефинише као „оруђе културне когнитивности за описивање стања у српском друштву“ (Жикић 2013, 5).

За разлику од Јансена који се ослања на истраживање Вине Дас о повратку нормалности током ратних искустава у Индији и Пакистану (Das 2007 према Jansen 2015), Жикића интересује њено тумачење концепта „**критични догађај**“. Наиме, ослањајући се на истраживања Франсуа Фиреа о Француској револуцији, Дасова објашњава да су питању догађаји без преседана, због тога што установљавају нови облик историјске акције која редефинише традиционалне и друге категорије (Das 1996, 5–6). Овај концепт је важан зато што се Жикићево истраживање заснива на разумевању идеје **времена као културне категорије**. Поимање времена

„утиче на начин структурирања живота који се одвија у физичкој стварности, а што може да буде надграђено рефлексивистичким постулатом да начин менталног организовања културних категорија утиче и на поимање себе као културног субјекта“ (Жикић 2013, 27).

Како објашњава Жикић, један од начина на који организујемо друштвено и културно време је управо путем евалуације одређених догађаја према којима грађима искуствене, емотивне и интелектуалне ставове. Као најважнији критични догађај у српској историји за његове испитанике представља распад СФР Југославије. Испитаници у наративима уз помоћ овог догађаја одређују шта је било пре и после, затим мере квалитет социокултурног живота, вредносно оцењују последице и дају смисао сопственом животу (Жикић 2013, 27–29, 49, 65). Сходно томе се и вредносно схватање времена и догађаја код испитаника огледа у три јасно одељење наративне структуре (период СФРЈ, период 1990-их и период после 2000).

Резултати и анализа

Распад СФР Југославије као најважнији критични догађај је прекинуо континуитет постојања социјалистичког друштва и означио почетак транзитног периода када је, одласком Милошевића са власти (као други, секундарни, критични догађај) и новом проевропском политиком 2000. године, започео евроинтеграцијски процес. **Време које ‘претходи’ Европи** односи се на „социјалистички период“ и на „период транзиције“ из 1990-их. Период социјалистичке Југославије Жикићеви испитаници оцењују као позитиван, време када је функционисала држава, владала лична безбедност и економско благостање (Жикић 2013, 30–31). Са друге стране, транзицијски период представља за њих почетак економског суноврата државе што је повратно имало негативне последице на друштвеном нивоу као што су слабење утицаја породице и државе због чега је српско друштво постало, како један испитаник каже, „ненормално“ (Жикић 2013, 35–37).

‘Европско време’ се односи на период после 2000. године, укључује актуелну социокултурну реалност испитаника али и пројектовану (европску) будућност. За разлику од живота у СФРЈ када су имали висок квалитет живота и могли себи да приуште одлазак на годишње одморе, кад је културна понуда била боља него сада, када су се осећали безбеднима и могли да задовоље основне материјалне потребе, тренутно стање и свакодневни живот у Србији Жикићеви саговорници оцењују као ненормално (Жикић 2013, 147, 150). Главне карактеристике тренутног стања према ауторовим саговорницима, да споменим само неке, су: несигурност на општем плану али и у политици, економији, приватном животу, пословним активностима, у доменима социјалне заштите итд, неадекватан квалитет здравствене заштите, низак образовни ниво и низак ниво квалитета свакодневног живота (нестабилан пословни план, недовољан финансијски прилив и немогућност да се задовоље основне материјалне потребе, нефункционисање различитих јавних служби) (Жикић 2013, 101–132). За испитанике су ово показатељи нижег „цивилизацијског нивоа“ у односу на живот у земљама ЕУ и последица распада СФР Југославије и раста небриге према човеку и људским патњама (Жикић 2013, 118).

У наративима испитаника, Србија и Европска унија/Запад/Европа фигурирају као „паралелни светови“. Они имају двојака очекивања од резултата евроинтеграцијских процеса. Прво, сматрају да ће улазак у ЕУ донети позитивне промене на друштвеном, културном, економском, политичком и др. плану у Србији. Евроинтеграције Србије сагледавају као „повратак у нормалност“ у свакодневном животу, за шта су узор представе о животу у развијеним земљама ЕУ, тачније Западној Европи, са једне стране, и представе о високом квалитету живота у СФР Југославији, са друге (Жикић 2013, 48). Због тога за њих, евроинтеграције Србије представљају истовремено и пут ка успостављању владавине права и демократије и изградњи функционалне правне и друштвено одговорне државе, и „културну потврду историјског континуитета припадању Западу“ (Жикић 2013, 38). И друго, као и у неким другим истраживањима постсоцијалистичких друштава (в. нпр. Fehérváry 2002; Rausing 2002), и за Жикићеве испитанике улазак у Европску има и „симболичку вредност“, односно признање и „означава ‘цивилизацијско’ или културолошко припадање наше државе, као и њих самих, западној цивилизацији“ (Жикић 2013, 154).

Компаративна анализа

Док монографија западноевропског антрополога Стефа Јансена представља етнографски рад „унутрашњег другог“ у Босни и Херцеговини, монографија Бојана Жикића, београдског антрополога, представља стандардну домаћу антрополошку студију, другим речима, у питању је „антро-

пологија код куће“. Међутим Јансен наглашава да он са својим испитаницима „дели бриге“ у „одређеним историјским околностима“ (Jansen 2015, 20), с обзиром да је велики део времена, чак и после истраживања, живео у Сарајеву. Оба аутора, заснивају своја истраживања на антропологији времена и будућности испитујући период евроинтеграцијских промена у послератној Босни и Херцеговини, односно социокултурно посттрауматско искуство 1990-их у Србији. С тим у вези, наративи испитаника се могу поделити на три сегмента што Жикић експлицитно и објашњава али то примећује и Јансен код својих испитаника. Наиме, у питању су рефлексije испитаника на **живот у СФР Југославији** када су сматрали да су живели нормално. Како је то објаснила Јансену једна испитаница: „‘Били смо срећни (...), имали смо посао, имали смо стан и имали смо будућност“ (Jansen 2015, 166). Наративи који се осврћу на **период живота током последње деценије 20. века** (1990–2000) у БиХ карактеришу са једне стране ратна и послератна искуства испитаника. Добриња је сарајевско насеље које је су Срби највише бомбардовали током рата 1992–1995, док после рата долази до географске али и до његове етничко-религијске поделе.⁵ Са друге стране, испитанике из Србије тај период подсећа на економску девастацију, санкције УН, НАТО бомбардовање, одлазак Милошевића са власти. Они, с тим у вези, критикују период транзиције у либералну економију и новоуспостављено демократско друштво у Србији. Наративи о актуелним свакодневним дешавањима, тачније о **периоду после 2000. године** испитаника из БиХ и Србије усмерени су ка поновном успостављању нормалности. То Јансен објашњава кроз метафору „пута у Европу“. У питању је већ добро позната кованица која се често користи као метафора у политичком, академском и медијском дискурсу за процес евроинтеграција земаља на Балкану.⁶ Међутим, као што Јансенова и Жи-

5 После рата граница између Федерације БиХ и Републике Српске се успоставља кроз Добрињу. У том периоду долази до симболичко-топографске конструкције оба градска језгра. Са једне стране, Источно Сарајево (Република Српска) се изграђује од села и насеља, а у Сарајеву (Федерација) долази до процеса ревидирања урбане топографије у циљу смањења симболичког „утицаја“ Хрвата и Срба, па почињу да преовлађују градски симболи и топоними из османског и аустроугарског периода (Radović 2013, 143–188).

6 Тања Петровић издваја неколико најважнијих које се могу чути у јавном и политичком дискурсу земаља ЕУ, али и у политичком дискурсу земаља Западног Балкана: Европа као заједничка грађевина (зграда, тврђава, кућа, дом, кућни праг); Европа као породица (повратак породици, придружење европској породици); и пут/путовање у Европу (Petrović 2009, 35–45). Када је у питању уврежена метафора о „путу у Европу“ коју употребљава и Јансен, Тања Петровић (Petrović 2009, 43) објашњава њен идеолошко-политички карактер у случају земаља Западног Балкана. „(...)започињући пут као ‘не-европске’ земље, [земље Западног Балкана] морају да науче, трансформишу се и сазру током пута, да би евентуално достигле циљану мету као потпуно преправљене европске земље“. Другим речима, како објашњава ауторка, све споменуте метафоре истовремено служе да укажу на другачијост, односно „незрелост“ и „инфантилност“ земаља Западног Балкана/кандидата и потенцијалних кандидата за улазак у ЕУ у односу на земље Европске уније и на њихову неопходност да у процесу

кићева истраживања показују, дискурс о „повратку Европи“ али и жеља за поновним бивањем делом Европе влада и међу грађанима Србије и БиХ, односно интернализована је и у јавни дискурс.

Испитаници из БиХ као и испитаници из Србије незадовољни су квалитетом свакодневног живота. Јансен примећује да се они углавном жале на цене хране, здравствену негу, клијентелизам, корупцију, незапосленост, нередован градски саобраћај и да су забринути за пензије, образовање, сигурност итд. То аутор интерпретира као њихове свакодневне „жудње за нормалним животом“ (Jansen 2015, 16, 63, 66, 229–230). И они, као и грађани Србије са којима је разговарао Жикић, такође сматрају да њихова држава не функционише, тачније да није уређена економска правна држава (Jansen 2015, 128–130).⁷ Добрињци покушавају да организују своје свакодневне животе и пројекције у будућност, пре свега кроз евокацију нормалних живота у СФРЈ када је држава функционисала. О југоносталгији као друштвеном феномену у БиХ, тачније у Мостару писала је Моника Палмбегер, која је радила теренско истраживање у Мостару у периоду 2005–2008. Постоје разлике у интерпретирању југоносталгије, односно југословенске прошлости код њене две испитанице које се разликују по етничкој и религијској припадности и старости. Међутим, узимајући шири контекст у обзир, ауторка објашњава да југоносталгија Мостарцима омогућава сећање на сигурну прошлост у односу на несигурну будућност и критику (такође несигурне) садашњости (Palmberger 2008, 357–358, 366–367) што се може повезати са резултатима до којих је дошао и Јансен. Такође, испитаници из БиХ и Србије се не фокусирају на социјалистичко наслеђе које се често наводи као одредница културног памћења на овим просторима (Petrović 2014), већ наводе само добар, сигуран и економски просперитетан живот као карактеристику тог периода. Испитаници из Србије такође тврде да су водили нормалне животе у СФРЈ (Жикић 2013) што је у складу са досадашњим емпиријским истраживањима југоносталгије у Србији када је постојала држава која функционише. На пример, на то је указала и Џесика Гринберг која је радила теренско истраживање у Нишу, Београду и Новом Саду међу студентским активистима у периоду 2002–2004. Наиме, њени млади, образовани и урбани испитаници су такође критиковали садашње стање у коме нема правила, моралности и не поштују се институције и закони. Са друге стране, за њих такође оличење нормалности представља живот у Југославији, у држави у којој су живели њихови родитељи, а што је подразумевало функционалну државу, висок животни стандард и међународно поштовање (Greenberg 2011, 89). Њени

европеизације стекну „европејство“ (енг. *Europeanness*) да би могле да постану део „породице“ европских народа.

7 Постоје, са друге стране, велике разлике у односу на испитанике из Србије. Добрињци се жале на постдејтоновско стање, тачније на „структуралну дисперзију“ државе и њених институција где је врло често бивало нејасно ко је надлежан или одговоран за одређени проблем (Jansen 2015, 137).

испитаници су се жалили на пад система вредности и недостатак образовних, пословних и потрошачких могућности у Србији и за њих повратак нормалном животу укључује жељу за поседовањем кола, добар посао али најчешће могућност путовања (Greenberg 2011, 92–93, 95; в. такође Živković 2009; Rajković 2017, 33). У том смислу, за њене испитанике, могућност међународних путовања⁸ представља повратак нормалности, каква је постојала у СФР Југославији. Мобилност у тадашњој Југославији се односила на три повезана нивоа којим се потврђивао „агентивни капацитет“ појединца и међународни статус државе. У питању је остваривање жеље појединца да путује; облик државног управљања који омогућава мобилност грађана и потврда југословенског међународног угледа и космополитског статуса (Greenberg 2011, 89–90).⁹ За про-европски оријентисане испитанике, политика евроинтеграција земље је представљала управо надомештање онога што за чим су жудели и што су имали њихови родитељи. У питању су различити облици мобилности и путовања, рад и студирање у иностранству (Greenberg 2011, 97). У сличном духу, Ивана Спасић (Spasić 2012, 578) укратко објашњава да „Србија спада међу она постјугословенска друштва где о току ‘транзиције’ мало ко има добро мишљење, а већина се социјалистичке Југославије сећа у изразито похвалном тону, с осећањем губитка и носталгије“. На основу квалитативног истраживања међу фокус групама 2011. године у Новом Саду, Београду, Нишу и Новом Пазару, ауторка је закључила да „СФРЈ, наиме, и дан-данас функционише за обичне људе као *модел нормалној животи*“ када је животни стандард био висок, време када су се људи више дружили, постојала једнака доступност здравствене заштите и образовања, постојала могућност запослења и зараде а посао био сигуран (Spasić 2012, 581, 583–586 – курзив у оригиналу). Промене које су након тога наступиле, према њеним испитаницима, истовремено су политичке, социокултурне и моралне. „Наступило је непоштење, грабеж, пропадање вредности, општи суноврат“, сиромаштво и кризе, због чега испитаници сматрају да је наступајућа демократија била „‘полу-демократија’ или „‘искривљена слика демократије““ (Spasić 2012, 582; Spasić and Birešev 2012, 167). Слично показују и резултати до којих је дошла и Марина Симић која је спровела етнографско теренско истраживање током 2005. и 2006. године у Новом Саду међу високообразованим грађанима о њиховом свакодневном животу. Ауторка је показала да њени испитаници на период после 2000. године реферирају као на период „ишчекиване нормалности“, које је истовремено време у коме влада политичко-економска и морално-културна криза коју је донео распад Југославије и криза 1990-их (Simić 2014, 36).

8 У то време су путовања без виза у земље ЕУ грађанима Србије и даље била недоступна.

9 Од средине 1960-их, Југославија је укинула визе за стране посетиоце али су и капиталистичке земље укинуле визе Југославији. Сарадња са капиталистичким државама је омогућавала југословенским грађанима путовања без виза и културну и економску (нпр. узимање кредита у западним државама) размену (Luthar and Pušnik 2010, 7).

Док се савремена српска држава оцењује као „слаба и хаотична“, оличење идеје нормалног живота за њене испитанике представља живот на Западу али и живот у СФРЈ и вредности које су тада постојале као што су нпр. социјални мир и статус и могућности куповине и међународних путовања што је омогућавала „ексклузивност“ југословенске спољне политике (Simić 2014, 40, 168). Користећи Херцфелдов појам „дисемије“, односно дисемичног или двоструког стања, ауторка објашњава да се за српски случај може рећи да обухвата период пре и после социјализма али да истовремено одражава и „трајни дуалитет српског друштва, односно бивање у и ван Европе истовремено“ (Simić 2014, 33-курзив у оригиналу). Сећање на СФР Југославију служи грађанима бивше Југославије у циљу разумевања садашњости и као пројекција пожељне будућности. Тачније, може се рећи да је за њих „југоносталгија пројекција утопијске прошлости у будућност постсоцијалистичких држава из Југославије“ (Luthar and Pušnik 2010, 19). Због тога, југоносталгију треба схватити као „културни продукт специфичног социо-политичког и економског контекста постсоцијалистичких држава“ и као начин да се грађани новонасталих држава изборе са наслеђем ратова, економском кризом и политичком корупцијом из 1990-их (Luthar and Pušnik 2010, 17–18). Није, поједностављено гледано, у питању „сентименталност за социјалистичком прошлошћу“ већ облик селективног памћења и жудња за сигурношћу, правдом, друштвеним организовањем, редом и напретком у великој држави (Luthar and Pušnik 2010, 18–19). Међутим, и Јансен и Жикић, као и Спасићева објашњавају да њихови испитаници у својим југоносталгичним наративима критички не евалуирају негативне аспекте живота у бившој Југославији, као што су нпр. економске кризе, растућа незапосленост, политички монизам и политичка репресија и немаштина већ идеализују живот у то време (Жикић 2013, 32–33; Spasić 2012, 584, 588). Историчар Петрановић објашњава да је Југославија, упркос економској заосталости, после Другог светског рата „достигла ниво средње развијене земље“, остварила напредак на пољу индустријализације и пољопривредне производње, у грађевинском сектору итд., али да су је истовремено пратили и проблеми у свим деценијама њеног постојања (Petranović 418–422). Средином прошлог века, југословенска економија се најбрже развијала на свету, зато што је и била једна од најнеразвијенијих (Luthar and Pušnik 2010, 6). Међу многим проблемима који су владали у југословенском друштву треба споменути инострана дуговања, висок степен неписмености међу становништвом, унутрашње политичке и економске кризе, пораст незапослености, етничке тензије и растући национализам међу различитим етничким групама, затим губитак економске моћи и постепено нестајање буржоаског и велепоседничког слоја због експропријације њихове имовине и аграрних реформи и стварање новог друштвеног слоја „полутана“ (сељаци-индустријски радници) који су чинили већину радне снаге у текстилној, дрвној и грађевин-

ској индустрији (Woodward 1995, 192; Petranović 1988, 397–398, 419, 424–428; Luthar and Pušnik 2010, 7–9).¹⁰

Сви Жикићеви испитаници су проевропски оријентисани грађани Србије. Последично, они су више окренути ка будућности Србије у ЕУ, због чега аутор и уводи израз „европско време“ за описивање њихових наратива о актуелном периоду. Жикићеви испитаници сматрају да улазак у ЕУ представља кључни циљ транзиције, односно да ће Европска унија унапредити квалитет, тј. рекло би се, „унормалити живот“ у Србији. Другим речима, ЕУ постаје актуелна ознака очекиване нормалности. За разлику од њих, босански испитаници мање реферирају на будућност БиХ у ЕУ и на евроинтеграције земље. Поред тога, није познато да ли сви његови испитаници имају афирмативан став према уласку БиХ у ЕУ. С тим у вези, и аутор примећује међу испитаницима пораст бојазни према новим проширењима ЕУ без обзира на сам напредак земље (Jansen 2015, 177–178). Такве разлике су и очекиване јер је у време Јансеновог истраживања (2008–2010), БиХ била земља потенцијални-кандидат, док је Србија у време Жикићевог истраживања (2011–2012) већ предала кандидатуру за улазак у ЕУ и затим постала и земља-кандидат.¹¹

Када је у питању однос испитаника према свакодневной политици, оба аутора такође истичу да су њихови испитаници пасивни, односно да не

10 У периоду од краја 1950-их, велику улогу у стицању међународног угледа Југославија је задобила захваљујући својој оснивачкој улози и чланству у Покрету несврстаних земаља. Та позиција је омогућила Југославији да буде „део света“ а Југословенима мобилност (Greenberg 2011, 88). На међународном плану, та позиција је СФР Југосавији омогућавала да превазиђе повремене али озбиљне политичке сукобе са Сојветским Савезом али, такође и периоде замирања сарадање са капиталистичким државама, с обзиром на идеолошке и политичке разлике међу њима. На унутрашњем плану, таква политика се представљала као политика „јединствености“ земље и израза њеног „унутрашњег бића“ (Крстић 2013). Међутим, после смрти Јосипа Броза, све недоследности југословенске унутрашње социјалистичке политике, затим идеологије „братства и јединства“ свих народа и народности и политике радничког самоуправљања су брзо испливале на површину. Према државном попису из 1981. године, од 22 милиона становника, 13 милиона је било радно способно (годишта између 19 и 60 година); од њих је само 7 милиона било у радном односу; од преосталих шест милиона само је милион грађана било регистровано у бироу за запошљавање, док је милион био на привременом раду у иностранству (Woodward 1995, 192). Југославија је средином 1980-их била „једна од седамнаест најзадуженијих земаља на свету“ а разлоге за такво стање, Петрановић налази у прекомерној инвестиционој потрошњи и неразумној инвестиционој политици, нерационалном коришћењу кредита и непостојању правне државе (Petranović 1988, 446, 447–460). Поред економске, владала је политичка, морална и друштвена криза, праћена албанским националистичким устанком који су подржавали Словенци и Хрвати (Petranović 1988, 445; Naumović 2009, 62) што је све представљало узроке распада државе.

11 Србија и Босна и Херцеговина су 2003. године признате као потенцијални кандидати за чланство у ЕУ на Самиту Европске комисије у Солуну. Србија је крајем 2009. године предала кандидатуру за чланство у ЕУ и 2012. године постала земља-кандидат, док је Босна и Херцеговина 2016. године предала кандидатуру за чланство у ЕУ (в. више European Commission 2016a; 2016b).

виде себе као потенцијалне агенте промене већ да одговорност (треба да) сноси само политички и друштвене вође. На пример, Јансен објашњава да за његове испитанике важну улогу у свакодневном животу има „чекање“ и да су се многи дистанцирали од политике, ангажовања у синдикатима, религијским и др. организацијама нити су се окупљали ради неких других колективних активности (Jansen 2015, 180). Жикић, у сличном духу, објашњава да испитаничке наративе карактерише недостатак оптимизма да ће „сутра бити боље“ у Србији, одсутност политичког и грађанског активизма и друштвене одговорности и не укључивање у друштвену поделу рада, што он сматра последицом њихових представа о тренутном стању као ненормалном (Жикић 2013, 1345–137, 143). Џесика Гринберг објашњава да неучествовање у политици или самоизоштеност из политике представља начин на који људи у Србији покушавају да превазиђу скорашњу насилну историју из периода 1990-их (Greenberg 2010, 44) што је свакако тврдња коју би требало проверити у новијим истраживањима. Социолошка истраживања показују такође да грађани Србије нису заинтересовани за политички активизам. Уколико и постоји неки став према променама у друштву, како примећују ауторке (Spasić and Birešev 2012, 169), он има аполитични карактер, као што је нпр. рад појединца на сопственом побошљању и развоју или као генерализујућа побуна (недефинисаног) скупа људи. У складу с тим, испитаници сферу политичког деловања описују као нешто лоше а не као нешто што треба да донесе позитивне промене у квалитету живота грађана. Према њима, политичари раде у свом, а не у интересу грађана (Spasić and Birešev 2012, 167–168).

С посебним научно освртом на искуство живота у постсоцијалистичкој Србији, сличне резултате доносе и нека друга како квалитативна тако и квантитативна антрополошка и социолошка истраживања. На пример, занимљиво је да на неке аспекете свакодневног живота у Србији негативно гледају и стране држављанке из ЕУ које живе у Србији. Оне такође критикују постојање корупције на различитим нивоима, компликоване административне процедуре, неадекватан систем образовања и слабо функционисање система здравствене неге у Србији. Оне се такође се надају да ће се функционисање споменутих аспеката унапредити у ЕУ (Брујић 2018б). Међутим, иако су оне лично задовољне квалитетом сопственог живота у Србији, многи млади грађани Србије желе да се одсеље из Србије због високе стопе незапослености, економске нестабилности, и неадекватног функционисања комуналних служби и јавних установа (Бобић и Весковић Анђелковић 2016; Vobić and Vesković-Anđelković 2017). Многи чланови дијаспоре имају слична мишљења због чега и планирају да се врате у Србију. На пример, испитаник који живи у Љубљани ми је у интервјуу 2012. године објаснио да би он могао да живи у Србији и да чак много више воли Београд од Љубљане али да такође осећа апатију и не види могућност промене на боље. Примера ради, „(...) док је био Милошевић, бар си имао неприја-

теља, па си мислио: ‘само да он оде, све ће кренути’. Сад више не знаш чему да се надаш (...)“ (Брујић 2015а, 20). На „гласачку апатију“, односно на слабу излазност грађана Србије на изборе, која је наступила у првим годинама после збацивања Милошевића с власти је указала Џесика Гринберг (Greenberg 2010, 56 – курзив у оригиналу):

„Али опште расположење у популарним медијима и свакодневним наративима је било дубоко разочарање са првим годинама демократије, као и осећај да политички избори нису били нити ‘реални’ ни вредни у садашњем систему. Људи су ми често коментарисали да пошто су годинама били против Милошевића, није био нико за *кога би гласали*“.

На недостатак оптимизма, тачније на апатију и губитак наде у бољу будућност међу грађанима Србије су указале и држављанке ЕУ које живе у Србији. Како је то објаснила једна Гркиња која живи и ради у Београду (Брујић 2018б):

Прво и најважније ми се не свиђа менијалицијет као ‘ово је Србија, ништа не може да се мења’ (...). Овде врло тешко сад да мошвициш људе. (...) увек неко друи је крив, нико не љеда себе, у ствари нико неће да ризикује, сви се љлаше нешто да раде, увек мисли да не може и не размишља више о томе, не покушају да нађу решење.

Ослањајући се на резултате квантитативних истраживања безвољности код незапослених, у својој социолошкој студији Митровић је показао да многи грађани Србије, тачније готово половина испитаника репрезентативног националног узорка, немају краткорочни план како да побошљају своју тренутну животну ситуацију. Наиме, већина тзв. „‘бесперспективних’ према друштвено-економском критеријуму“ у Србији, а то су: пензионери без плана, незапослени без плана и домаћице без плана су апатични, тј. безвољни (Mitrović 2015, 18–21). Истовремено, они су свесни угрожености свог опстанка због чега их једино интересује могућност преживљавања. Такво стање безвољности Митровић објашњава да производи „дуготрајно стање очаја и одузима и паралише било какву друштвену иницијативу и морални мотив да се делује у правцу стварања бољих услова за живот у датој средини“ (Mitrović 2015, 55). Са друге стране, аутор је забележио да код друштвено-економске елите у Србији не постоји воља да се нешто уради у ситуацијама које захтевају акцију, са једне стране и да су изгубили поверење у важност образовања, са друге (Mitrović 2015, 120). Анализирајући одговоре квантитативне анализе три генерације: родитеље елите, елиту и децу из елитних слојева, аутор је закључио да припадници економске елите усмеравају своју децу на спортске и забавне активности и учење страних језика, пре него на стицање школског знања и вештина. То доводи до „губљења вере у значај образовања“ али и до развоја свести код деце да за економски успех није важан образовни систем нити чак солидно знање матерњег језика већ да

се нове пословне елите формирају са „актуелних владајућих положаја“ (Mitrović 2015, 12, 74–76). Оно што овај компаративни преглед показује, а различита истраживања са ових простора доказују, у питању су, пре свега, културолошки чиниоци који изазивају такво стање што потврђује и антрополошко истраживање Весне Трифуновић. Анализирајући наративе младих високообразованих људи у Србији који нису основали своју породицу, она (Трифунувић 2013) је издвојила да су многи млади фрустрирани због немогућности да се осамостале што је само један од окидача за „одлив мозгова“. Наиме, њени испитаници су се жалили да не могу да пронађу посао ни у државном ни у приватном сектору без обзира на њихове квалификације, дужину волонтерског стажа, висок просек оцена са студија итд. зато што се, према њима, посао добија „преко везе“ и влада јака родна али и добна дискриминација (према женама али и према младима баш зато што су млађи). Како ауторка истиче, узроци незапослености и препрека индивидуализацији младих јесу „културални фактори изражени у специфичним обрасцима функционисања и схватања који се могу срести у овом друштву“ (Трифунувић 2013, 157). Другим речима, у питању је једна од разлика између друштава Европске уније (тзв. „Запада“ и „Европе“) и друштава Југоисточне Европе што објашњава Рот. Док држављани ЕУ друштава имају поверење према институције, закон, судове и полицију, у Југоисточној Европи поверење превасходно припада члановима породице и ритуалног сродства (Rot 294–295).

Завршна разматрања

Осврћујући се на укидање виза за српске држављане 2009. године за земље шенген зоне и с тим у вези, нове могућности деловања у свету, Гринбергова закључује да ће „само време показати да ли се грађани Србије осећају да су на путу у нормалност“ (Greenberg 2011, 97). Имајући ову тезу у виду, сматрала сам неопходним да упоредим две антрополошке студије нормалности у свакодневном животу (Жикић 2013; Jansen 2015). За потребе и циљеве рада сам издвојила најважније карактеристике, теорије и закључке из оба рада али сам такође и критички евалуирала закључке користећи релевантну, углавном антрополошку, литературу о ЕУ, СФРЈ и европеизацији које се односе на бившу Југославију и, пре свега, Србију. Међутим, овај рад не представља научну критику нити детаљан приказ обе монографије (в. Брујић 2015б). Упоредиване квалитативне монографије као и споменута слична истраживања (Palmberger 2008; Greenberg 2011; Spasić 2012, Simić 2014) у којима се проблематизује схватање нормалности и визија боље будућности у свакодневном животу у Србији, односно БиХ, објашњавају да испитаници тумаче савремено стање позивањем на прошлост, тачније на добар живот у држави која је функцио-

нисала. У својим наративима они деле време до распада СФР Југославије, време „нормалног живота“ и „ненормално“ време које је наступило након тога. Због тога, о распаду СФРЈ Ивана Спасић говори као о „главној тачки прелома“ нормалног живота, Симићева о времену „великог пада“ а Жикић о најважнијем критичном догађају за његове испитанике (Spasić 2012, 581; Жикић 2013; Simić 2014, 36). Међутим, споменута друштвено-хуманистичка истраживања из БиХ и Србије су показала да упркос идеализацији СФР Југославије, југоносталгични грађани земаља бивше Југославије су свесни да то време не може да се врати нити томе у својим наративима теже али и да је југословенско искуство нормалног живота реалније од потенцијалног нормалног живота у ЕУ и много пријатније него ненормални животи које тренутно воде.

Циљ рада је био вишеструк: да укаже на важност поновљених студија и да подстакне на нова истраживања нормалности свакодневног живота у друштвима бивше СФРЈ имајући у виду развој процеса евроинтеграција у свакој од земаља; да кроз поређење истакне сличности и теоријско-методолошке разлике у истраживањима исте теме у два друштва (Србије и БиХ) која пролазе кроз сличну политичку, културну, економску, и социјалну трансформацију каква је европеизација и да путем реферирања на емпиријске резултате покаже да свакодневни живот у Србији за многе испитанике није постао нормалнији упркос развоју евроинтеграцијског процеса. Сумирано гледано, може се закључити да Јансенови испитаници, испитаници из „постдејтоновске“ БиХ, *иаје наду* за поновним успостављањем нормалности у будућности (подразумевано у ЕУ). Високошколовани испитаници из Србије са којима је разговарао Жикић *имају очекивања* да ће се уласком у ЕУ успоставити нормалност у свакодневном животу. И у Босни и у Србији људи се надају променама које би допринеле побољшању квалитета здравственог, законодавног и образовног система, унапредиле функционисање администрације а државе биле успешне у борби против корупције (Jansen 2015, 13; Жикић 2013, 101–137). Испитаници генерално не виде себе као могуће актере промена већ су пасивни у својим надама, очекивањима и чекањима, док, са друге стране, учешће грађана у политичком активизму представља важан предуслов за развој демократије (Greenberg 2010, 50) што може да указује на низак ниво развоја демократске свести али и нереална очекивања да ће благодостање пасти са „звезданог неба ЕУ“ када јој се Србија или БиХ прикључе.

Литература

Bobić Mirjana and Milica Vesković-Andelković. 2017. „To Stay or to Leave? On Emigration of Youth from Serbia“. In *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflections*, eds. Mirjana Bobić and Stefan Janković, 151–176. Belgrade: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, University of Belgrade and Serbian Sociological Society.

- Boyer, Pascal. 1990. *Tradition as Truth and Communication. A Cognitive Description of Traditional Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Das, Veena. 1996. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Delhi: Oxford University Press.
- Fehérvári, Krisztina. 2002. 'American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary', *Ethnos* 67(3): 369–400.
- Greenberg, Jessica. 2010. "There's Nothing Anyone Can Do About It": Participation, Apathy and "Successful" Democratic Transition in Postsocialist Serbia. *Slavic Review* 69(1): 41–64.
- Greenberg, Jessica. 2011. On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia. *American Anthropologist* 113(1): 88–100.
- Guyer, Jane. 2007. 'Prophecy and the Near Future: Thoughts on Macroeconomic, Evangelical and Punctuated Time'. *American Ethnologist* 34(3): 409–21.
- Hage, Ghassan. 2009. "Waiting Out the Crisis: on Stuckedness and Governmentality". In *Waiting*, ed. Ghassan Hage, 97–106. Melbourne, Victoria: Melbourne University Press.
- Jansen, Stef. 2014. On Not Moving Well Enough. Temporal Reasoning in Sarajevo Yearnings for "Normal Lives". *Current Anthropology* 55 (9): S74-S84.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime. Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Luthar, Breda and Maruša Pušnik. 2010. „The Lure of Utopia: Socialist Everyday Spaces”. Introduction to *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, eds. Breda Luthar and Maruša Pušnik, 1–33. Washington: New Academia Publishing LLC.
- Mitrović, Veselin. 2015. *Bezvoljno društvo*. Beograd: Čigoja štampa.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju IP "Filip Višnjić", a.d.
- Palmberger, Monika. 2008. Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future. *Sociologija* L (4), 355–370.
- Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, knj. 3. Beograd: Nolit.
- Petrović, Tanja. 2009. *A Long Way Home: Representations of the Western Balkans in Political and Media Discourses*. Ljubljana: Peace Institute.
- Petrović, Tanja. 2014. Europeanization and the Balkans. Introduction to *Mirroring Europe. Ideas of Europe & Europeanization in Balkan Societies*, ed. Tanja Petrović, 3–19. Leiden: Brill.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rajković, Ivan. 2017. Concern for the State: 'Normality', State Effect and Distributional Claims in Serbia. *Гласник Етнографској институту САНУ* LXV (1); 31–45.
- Rausing, Sigrid. 2002. "Re-constructing the Normal: Identity and the Consumption of Western Goods in Estonia". In *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*, eds. Ruth Mandel and Caroline Humphrey, 127–142. London: Berg.
- Romney A. Kimball and Carmella C. Moore. 1998. Toward a Theory of Culture as Shared Cognitive Structures. *Ethos* 26(3): 314–337.

- Rot, Klaus. 2012. *Od socijalizma do Evropske unije. Ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Spasić, Ivana. 2012. Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija* LIV (4): 577–594.
- Spasić, Ivana and Ana Birešev. 2012. “Social Classifications in Serbia Today. Between Morality and Politics”. In *Social and Cultural Capital in Serbia*, ed. Predrag Cvetičanin, 155–174. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Woodward, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Živković, Marko. 2009. “Little Cars that Make us Cry: Yugoslav Fića as a Vehicle for Social Commentary and Ritual Restoration of Innocence”. In *Vehicles: cars, canoes, and other metaphors of moral ambivalence*, eds. David Handler & Richard Lipset, 111–132. London: Berghahn.

- Бобић, Мирјана и Милица Весковић Анђелковић. 2016. Профил и ставови потенцијалних миграната из Србије. *Гласник Етнoграфској институту САНУ* 64(3): 469–491.
- Брујић, Марија. 2015. „Тако близу, а тако далеко“: културне представе о евроинтеграцијама Србије међу исељеницима у Љубљани. *Етнoлошко-антропoлошке свеске* 25(14): 7–28.
- Брујић, Марија. 2015б. “Негде, ту иза дуге”: представе о Европској унији у светлу текућих евроинтеграција Републике Србије: поводом књиге Бојана Жикића “Слике у излогу: културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности стању у Србији 1991–2011”, Београд, 2013. *Етнoантропoлошки проблеми* 10(2): 255–258.
- Брујић, Марија. 2018а. *Културне представе о Европској унији и евроинтеграцијама Србије међу иријадницима српске дијаспоре у Грацу*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета и Досије студио.
- Брујић, Марија. 2018б. Антропoлошка анализа културних представа о Србији и Европској унији страних држављанки Европске уније које живе у Београду. *Гласник Етнoграфској Институту САНУ* (у припреми).
- Крстић, Марија. 2013. *Несврханосиј. Полег из историјске антропoлогије науке*. Београд: Српски генеалoшки центар, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета и Центар за антропологију науке и образовања.
- Жикић, Бојан. 2011. Колико је „српски“ српски филм? Концептуализација културно нормалног и ненормалног у савременој Србији. *Етнoантропoлошки проблеми* 6 (2): 381–412.
- Жикић, Бојан. 2013. *Слике у излогу. Културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности стању у Србији 1991–2011*. Београд: Српски генеалoшки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Извори:

European Commission. 2016a. *Bosnia and Herzegovina*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/bosnia-herzegovina_en [12 maj 2018]

European Commission. 2016b. *Serbia*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/serbia_en [12 maj 2018]

Примљено: 12. 04. 2018.

Прихваћено: 22. 04. 2018.

Marija Brujić

The Representations of ‘normal’ life in Serbia after 2000. Comparative anthropological review

Abstract: In order to focus on the issue of everyday life in Serbia, I compare two books on the anthropology of future and time based on ethnographic fieldworks on “normal lives” after 2000 among people in Serbia (Žikić 2013) and Bosnia and Herzegovina (Jansen 2015). The main aims of this paper are to draw attention to these ethnographic studies and to induce repeated studies of “normality” in post-Yugoslav societies, especially in the context of the on-going Europeanization. The similarities in narratives of authors’ interlocutors and consequently in their research results reveal similar responses to current living conditions in these two states. On the one hand, informants see the current everyday life as “abnormal” in comparison to the high quality of life they consider to have lead in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, i.e. in the state that had functioned. On the other hand, Jansen’s and especially Žikić’s interlocutors have high hopes of the EU-integrations and the future lives within the EU in which they expect normal lives to be re-established. However, both authors notice that their interlocutors do not see themselves as agents of civic and political activism and are embedded in social practices of “waiting”, yearning for hope or expecting normality instead of their active engagement for a change.

Key words: anthropological approach to normality and abnormality, Serbia, SFR Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, EU